

Izzat YULDASHEV,
O'zDSMI "Folklor va etnografiya" kafedrası katta o'qituvchisi,
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

XORAZM MAHALLIY MUSIQA MADANIYATIDA DUTOR IJROCHILIK SAN'ATINING O'RNI

Annotatsiya. Maqolada Xorazm mahalliy musiqa madaniyatida dutor ijrochilik san'atining o'rni tadqiq etilgani sababli, dutor cholg'u ijrochiligining ijtimoiy-madaniy ahamiyati, dutoriyl asarlarning xalq va saroy musiqa madaniyati tutashgan nuqtasida dutor ijrochiligiga xos kasbiyl cholg'u ijrochiligida sifatiyl darajalanish va tizimlanishning yangicha bosqichda rivojlanishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: dutor, baxshichilik, maqom, cholg'u, musiqa.

Аннотация. В статье рассматривается роль инструмента дутара в местной музыкальной культуре Хорезма, обосновывается социокультурное значение дутарного исполнительства, развитие нового этапа качественного выравнивания и систематизации в профессиональном инструментальном исполнительстве, характерного для искусства дутара, находящегося на стыке народной и придворной музыкальной культуры.

Ключевые слова: дутар, бахши, маком, инструмент, музыка.

Abstract. This article examines the role of the dutar in the local musical culture of Khorezm, substantiating the sociocultural significance of dutar performance and the development of a new stage of qualitative alignment and systematization in professional instrumental performance, characteristic of the art of dutar, which lies at the intersection of folk and court musical culture.

Keywords: dutar, bakhshi, maqom, instrument, music

Xorazm mahalliy musiqa an'analari xalq va saroy madaniyati uyg'unlashuvida rivojlanib kelgan. Xalq va saroy musiqa san'ati tutashgan nuqtada janrlararo sintezlashuv dutor cholg'usi yordamida amalga oshirilgan. Qadimdan beri Xorazm vohasiga xos ustoz-shogird an'analari baxshichilik, maqom san'ati va bastakorlik ijodida dutor cholg'u ijrochiligiga xos badiiy-estetik xususiyatlar qo'llanilmasa, mahalliy musiqiy-estetik tafakkuricha, musiqiy-ijodiy natijalanish mahsuli maromiga yetkazilmagan, deb hisoblab kelingan. Ma'lumki, qadimdan beri turkiy xalqlar orasida ikki torli yoki uch torli chertim cholg'ular keng ommalashgan. Xususan, chertim cholg'ular qatorida dutor cholg'usi ham saroy ayonlari va oddiy xalq vakillari xonadonlarida, ko'ngilochar-oilaviy davralarda havaskorona tarzda ijro etilib kelingan. O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti, akademik I.Karimov: "Uyida dutor, doira yoki boshqa cholg'u asbobi bo'lmagan, musiqaning hayotbaxsh ta'sirini o'z hayotida sezmasdan yashaydigan odamni bizning yurtimizda topish qiyin..." – deya ta'kidlagan edi [1, 141-b].

Musiqashunos O.Matyoyubov ta'kidicha, Xorazm dutor maqomlari Olti yarim maqom va Shashmaqomdan oldin yuzaga kelgan, qadimgan beri mavjud musiqiy shakl bo'lib, vohada doston (baxshichilik kuy-ohang – I.Y.) yo'llari, xalfa yo'llari, suvora ijrochiligi va el sozandalari dasturlari bilan bog'liq, bir-biriga tayangan holda qaror topib kelgan [13, 114–115-bb.].

Tadqiqotchining ushbu mulohazalariga qaraganda, dutor ijrochiligining xalq sozandalari ijodiga singib kelishi badiiy-estetik ideal (mukammalligi relyativizatsiyada xarakterlangan holat – I.Y.) manzarasida bo'lganini ishora etadi.

Xorazmda dutoriy asarlar ham keng yoyilgan, ammo ularning ba'zilar turli janrlar va xalq orasida keng ommalashgan xalqchil kuy-ohanglar sifatida yetib kelgan. Dutor cholg'usi yordamida dostonchilik, xalfachilik, bastakorlik va mumtoz musiqiy namunalar ijodiy sintezlashuvi kuchayadi, buning natijasida yangi asarlar yuzaga kelgan. baxshi va sozandalar tomonidan ijro etib kelingan "Sho ko'chdi", "Ilg'or", "Qora dali", "Aliqambar", "Rahm ayla" va boshqalar, tempo-ritmikligi tez bo'lgan kuy yo'llari dutor asarlari hisoblangan. Ba'zida ushbu kuy-ohanglar orasida o'xshashlik jihatlari ko'rinib turiladi. Bu holat dutor cholg'usi imkoniyati va xususiyatlari bilan ham bog'liq edi. Bunday holatlarni "Aliqambar", "Qori Navo", "Norim-norim", "Qalabandi", "Farg'ona

Eshvoyi" va boshqa yirik shakldagi kuylarda "Ilg'or" va "Eshvoy" kuy-ohanglarining ba'zi elementlari uchrashi asosida izohlash o'rinli [2, 81-b]. Xiva xonligi saroyida xalfa, baxshi hamda maqom san'ati namoyondalarining ijodiy-badiiy jarayoni sintezlashuvida dutor cholg'u ijrochilik san'atining ijtimoiy-madaniy darajada ahamiyati yuqori bo'lgan [3, 133–134-bb.]. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, XIX asr oxirlari va XX asr boshlaridan Saroy badiiy-elitar madaniyatiga etnosan'at uyg'unlashuvi ijroviy xilma-xillashuvni kuchaytirgani sababli, dutor cholg'u ijrochilik san'atining badiiy-uslubiy o'zgarishlari yuzaga keladi; xalqona badiiy-estetik jihatdan cholg'u san'atining mono-funksional tizimlilik tafakkuridan polifunksional yaxlitlik tafakkuriga intilish, moslashish, o'rin egallashni boshlaydi.

Ba'zi dutor asarlarining o'z tarixi mavjud. Ta'kidlash lozimki, Xorazm dutor ijrochilik san'atida tarixiylik paradigmasi sozanda bilan tinglovchini doim bir-biriga bog'lab kelgan. Xorazm baxshilari ham tinglovchilarni dutor cholg'u kuylari tarixi asosida jamoaviy-kommunikativ holatni yuzaga keltirishgan.

Masalan, Rahmatjon Qurbonov ta'kidlashicha, "Qora dali" kuyi yuzaga kelishida Jaloliddin Manguberding Qora dali nomli oti joni uzilganidan keyin, mashshoq tomonidan Qora dalining joni uzulganini badiiy ifodalash asosida, dutorda Xorazmshoh Jaloliddinga chalib berilgani sababli, Qora dali nomli kuy sifatida xalq orasida keng yoyilgan ekan [4, 71–73-bb.]. Qora dali – bu ot jonzoti nomi bo'lib, Xorazmda ot jonzoti bilan bog'liq dutorda ijro etiladigan (dutoriy) asarlar xalq orasida keng ommalashgan.

"Navro'z" bayrami, xalq sayllari va marosimlarda baxshi va xalq ichidagi soz san'atini kasb qilgan sozandalar tez tempdagi otning yugirishi va xatti-harakatlarini ifodalaydigan ("Kurd Eshvoy", "Ilg'or" turkumli asarlar va "Sho ko'chdi", "Qora dali" kabi) asarlarni ijro etib kelishgan. Xorazmda Suvora aytimlari xonandaning dutor cholg'usida ijro etishi hamda suvora ijro etishning "diyalishma" bazmi keng yoyilgan. Suvora asl ot jonzotining yo'rg'a yurishidan hosil bo'lgan ritmik tuzilmaga asoslangan [5, 41-b].

Qadimgi Xorazmda dutorda turli "Lazgi" kuy yo'llari va sho'xchan-raqsobop kuy-ohanglar ijro etib kelingan. Qayd etish mumkinki, chertim cholg'ularda lazgiga o'xshash sho'xchan ijro etiladigan namunalar bundan-da qadimgi davrlarga borib taqalishi ehtimoli yuqori. Ot jonzotining qadimgi turkiy xalqlarda qadrlanishi,

kult darajasida e'tibor qaratilgani sababli, qadimgi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turk urug'larida badiiy-ifodaviy qarashlar totemistik va animistik qarashlar bilan yaxlitlashib kelgan. Bu holat albatta dutor sozining qadimdan shakldan shaklga o'tib kelganini ham ishora qiladi. Etnograf, tarixchi Iso Jabborov Xorazmda genezis jihatidan totemizm va animizm bilan bog'liq "lazgi"lar borligini ta'kidlagan edi [6, 274-b]. Xorazmda lazgi kuylarini ijro etish qadimda dutorga o'xshash bir-ikki torli chertiladigan sodda tuzilishdagi sozlarda, undan keyingi davrga xos boshqa chertim cholg'ular ijrochiligi tafakurida gilozoistik xususiyatlar va xalqona kult arxaizmlari bilan bog'liqligi namoyon bo'ladi. Ushbu holat nafaqat Xorazm yoki o'zbekona xalq chertim cholg'u ijrochiligida, balki butun turkiy xalqlarning an'anaviy chertim cholg'u ijrochiligiga xosligi kuzatiladi.

Xiva xonligi saroyida baxshichilik san'atiga yuqori-badiiy (elitar) madaniyat uyg'unlashuvi dostonlarni ijro etishning ansambl darajasidagi holatlari yuzaga kelishini ta'minlaydi. Musiqashunos olim Ravshan Yunusov tadqiqoticha, Xorazm maqomlarini jo'navozlikda ijro etishda odatda tanbur, nay, bo'laman, qo'shnay, g'ijjak, chang, rubob, doira bilan birga dutor sozi ham muhim o'rin olgan [5, 39-b]. San'atshunos Is'hoq Rajabov ta'kidlashicha, qadimda maqomlar yakkanavoz va ansambl sifatida ijro etilgan, ammo ansambl tarkibida tanbur qobuz, doira bilan bir qatorda dutor cholg'usi ham xonandalar hamnafasligida qo'llanilgan [7, 25-b].

O'zbek xonliklari davrida dutor cholg'usining morfologik takomillashuvi ijtimoiy-madaniy hayot o'zgarishiga qarab kechgan. Shayboniylar davrida dutor-tanbur evolyutsiyasi o'ziga xos kechgan bo'lib, saroy bastakori, sozandasi Mahmud tomonidan ikki torli cholg'uga uchinchi tor qo'shish asosida setor cholg'usi qaror topgan [12, 277-b]. Xonliklar saroy madaniyatining innovatsion va integratsion xarakteri musiqiy cholg'u san'atida ham aks etadi. Hatto cholg'ularda xalq va saroy musiqi namunalarining ijro etish imkoniyatlari va badiiy-uslubiy vositalari rivojlaniishi madaniy innovatsiya va integratsiya asosida kechgan. Xuroson tanburlarining tovushqatori parda tuzilmasi o'zbek dutorlariga juda yaqin, xurosoniy tanbur zamonaviy o'zbekona dutorlarni eslatib yuboradi [12, 277-b].

Xorazmda "Dutor maqomlari" bilan "Tanbur maqomlari" bir-birini ijodiy-badiiy jihatdan to'ldirib, boyitib kelingan [9, 144-b]. Qolaversa, Xorazmda xalq ijodi bilan saroy ijodining bir-

birga yaxlitlashib kelishi sababli, mahalliy musiqi madaniyatida janrlararo badiiy-estetik ta'sirlanish kuchaygan.

Qayd etish kerakki, uzoq safarga o'tlanadigan savdogarlarning og'ir yo'l charchog'idan madaniy chalg'ish maqsadida ham dutor sozi olib yurilgan, yo'lda dam olish paytida ijro etib turilgan. Xorazmda ikki xil dutor cholg'usi qo'llanilgan: biri (dastasi kalta) xonandalarga xoslangan dutor, yana biri (dastasi uzun) asosan sozandalarga xoslangan dutor. Har ikki dutor baxshi va maqomchilarda sharoit va imkoniyatga qarab qo'llanilib kelingan. Qayd etish joizki, shahar va chekka aholi joylari musiqiy-estetik madaniyatining sinkretlashuvida dutor cholg'usining turli sharoitlarda moslashtirilgani va keng imkoniyat mavjudligini qayd etish muhim.

Mulla Bekjon va Matyusuf Xarratovlar: *"Ko'hna Urganch shahrida dutor sozina eshak (xarrak) yo'nib (yasab, tuzatib) sotib, shu hunarlari orqali oila boqqan kishilarning miqdori bir mingga yetishganiligi ta'riflanadi. Albatta, bu raqam Xorazmning nufuziga qaraganda, ko'p ko'rinishi mumkin. Ammo o'sha davrda Ko'hna Urganch shahri aholisi bir yarim million bo'lganini hisobga olsak, bu raqamni unchalik ham ishonarsiz deb bo'lmaydi"* – deya ta'kidlangan [10, 14-b]. Sh.Matyoqubov: *"Xorazmshoh saroyida Ustod Mahmuddek rubobchi, Zarinadek raqqosa va xalq orasidan chiqqan Yusufbek bahodirga teng keladigan dutorchi topilmagan"* – deydi [14, 18-b]. "Xorazm musiqiy tarixchasi"da dutor cholg'usining Xorazmda umumiy turkiy sozlar ichida qadimdan mashhur bo'lgani urg'ulanib: *"Dutor sozi Xorazm o'lkasida xalq orasida tanburga nisbatan ko'proq tarqalgan bo'lsa-da, ammo u tanburchalik tartibga solinmagan. Garchi dutor nag'malari tanbur nag'malaridek bo'lsa-da, tanburga berilgan ahamiyat va e'tiborni dutor nag'malariga qaratmadilar"* – deyilgan [10, 32-b].

Dutor cholg'usi morfogenezida etnos va uning ijodkorlari tomonidan etnomadaniy va maishiy-ijodiy sayqallashtirilishi natijalanishi chertim cholg'ularning qadimgi sodda ko'rinishini, arxaikligini shaklan tubdan o'zgartirmagan. Ammo ijroviy takomillashuv va yangicha tartiblanish shaharlashuv kuchayishi asosida ro'y berganini hisobga olinsa, unda dutor cholg'u ijrochilik san'ati alohidalashgan fenomen darajada qadimgi Xorazmda yuksak maqomda qadrlanib kelinganini ta'kidlash muhim.

"Xorazm musiqiy tarixchasi"da mashhur dutorchilar va dutor cholg'u san'atining Xorazm

maishiy-madaniy va musiqiy-madaniy miqyosda nufuzi quyidagicha qayd etilgan: "...Sayyid Muhammadxon va Muhammad Rahimxon Soniy zamonlaridurki, bu zamonda dutor sozining avvaldagi ahvoli o'zgardi. Dutor sozining qadri ortdi. Xon va to'ralar, bek va bekdodalar hamda ularning ahrorlari va o'rta tabaqa xalq orasida bo'ladigan soz va suhbat bazmi majlislarda tanbur, g'ijjak, bulomon, doira kabi asboblar orasida dutor sozi birinchi mavqeni egalladi. Shu sababdan, mahalliy mutaxassis dutorchilar yetishib chiqqa boshladi. Shular jumlasidan, Xo'ja Nazar Kurt ismli o'zbek dutorchilar o'z zamonasining mumtozi bo'lib yetishdilar. Mazkur Xo'ja Nazar Kurtdan Hozarasplik Pahlavon boy va Hozarasplning Miton mavzesidan Bobojon Miton kabi shaxslar dutorchilikni o'rganadilar. Bobojon Mitondan Usmonjon va Yoqub Dorchilar mashq oladilar.

Yuqorida nomlari zikr etilgan mutaxassis dutorchilar yetishib chiqqani sababli, xalq orasida dutor soziga bo'lgan havas kuchayadi" [10, 33-b]. Xorazmda dutorning keng ommalashuvi sababli, o'zbek va turkman urug'lari orasida mohir dutorchilar yetishib chiqadi. Masalan, turkman urug'lari orasidan Suyav baxshining dutoriy nag'malari hamda yangidan yangi dutor ijro uslublari xalq orasida keng yoyiladi, mahalliy dutor ijrochiligiga ijobiy ta'sir o'tkazadi [10, 33-b]. Suyav baxshi o'zbek, qoraqalpoq va turkmanlarning musiqiy madaniyatida yorqin iz qoldirgan fenomendir [10, 45-b]. Xorazm Suyav baxshi kabi fenomenlar saroydan tashqarida ham samarali ijod etishgan edi. Ana shunday fenomenlar (darg'a ijodkorlar) XIX-XX asrlarda ko'plab voha musiqiy tafakkuriga xos dutoriy asarlarni bastalashgan, Xorazmda mahalliy cholg'u ijrochilik san'atini yuksaklikka ko'tarishgan edi. Shu jumladan, Xivaning janubidagi "Shayxlar" mavzesidan chiqqan Qambar bobo tahallusli zarbardast dutorchi Xorazmda yaratilgan dutoriy nag'malarni barcha sir-sinoatlarini puxta bilgan, ularni mohirona ijro etgan, ammo uning vafoti dutor sozining mavqeyi so'nishi bilan birga kechadi [10, 43-b]. Xorazmlik mohir dutorchilar maqom, xalq va bastakorlik ijodi namunalarini ijro etishda badiiy-uslubiy rivojlanishning bir nechta (ustoz-shogird maktablari) tarmoqlanishiga hissa qo'shishadi.

Xorazmda xalq orasida qadimdan beri mashhur bo'lgan dutor maqomlari quyidagilardir: Iroq, Chapandoz, Mo'g'ulcha, Navoyi, Sadri Iroq, Rovi, Orazi bam, Tashniz, Majnun dali, Oxyor-Ahyor, Miskin. "Xorazm musiqiy tarixchasi"da

qayd etilishicha, ushbu ro'yxatning to'rtinchi qatorida keltirilgan "Navoyi" maqomi ancha qadimdan "Qori Navoyi" nomi ostida dutorda ijro etib kelinar ekan [10, 33-b].

Musiqashunos Botir Matyoqubov: "Xorazm dutor cholg'usi o'ziga xos bo'lib, unda o'ng qo'l zarblari rez usulidagi uzluksiz-davomiy ijrosi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, har bir kuchli hissani bo'rttirib o'ng qo'lning to'rt barmog'i va jimjilog'ini qalpoqqa tekkizib, timab, urib chertish asosiy xususiyatlardan hisoblanadi. Dutorning o'ng qo'l zarblari Xorazmda "Dast" deyiladi. Ular o'z ichida kuy va usul bo'laklarini murakkab va eng jozibali jihatlarini birlashtirgan. Keksa sozandalarning aytishiga qaraganda, doston nomalariga jo'r bo'luvchi doira ham usulni dutor zarblaridan o'rganar ekan. Nomalarning kuy tuzilishi keng va tezkor rivojlanganligidan baxshi dutorning ijro imkoniyatlaridan to'la foydalangan" [11, 18–19-bb.]. Dutorning uzluksiz-davomiy zarblar qadimda islmiy naqshlarga, samoviy cheksizlikka o'xshatish qilingan. Shu sababli, bunday zarblar ba'zida "Islmiy naqsh" deb ham yuritiladi. Xorazm dutor ijrochiligining o'ziga xosligi ham shunda.

J.Rasultoyev tomonidan, Xorazmda Farg'ona va Toshkent hududiy maktablari kabi "bidratma" va "terma zarb" qo'llanilmagan holda, ko'rsatkich barmoqlarda o'ng qo'l zarblari uzluksizligi ustuvor bo'lgani bejizga ta'kidlanmagan edi [8, 38–40-bb.]. Chunki "Bidratma" va "terma zarb"lar o'rniga (muqobiliga) asosan "islmiy naqsh" hamda "rez-pirrang" ("rez" bilan "pirrang"ning ixtiyoriy aralashib kelishi asosida yuzaga keladigan) zarblari keng qo'llanilgan. Aytish kerakki, Xorazmda mayda zarblar uzluksizligi va kuchli hissada uzluksiz zarblarni ajratib chalish rubob, tor, doira va tanbur kabi cholg'u ijrochilik amaliyotiga badiiy-estetik tomonlama ta'sir etgan; cholg'u turlarining o'zaro ijodiy-badiiy integratsion tartiblanishi, tizimlashuvi saroy va xalq cholg'u ijrochilik san'atini yangi bosqichdagi kasbiy ijrochilik darajasiga olib chiqqan.

"Xorazm doston ijrochiligining sarxat sahi-falari"da: "...dostonchilar birinchi navbatda qo'shiqchi-baxshi, undan keyin esa cholg'uchi sozandadir. Lekin shunga qaramasdan, baxshi va oshiqalar cholg'u asbobida ijro qilish mahoratiga ham katta e'tibor bilan qaraganlar. To'y va sayllarda, mehmonxona bazmlarida bu ijrochilik turi bo'yicha ham sinovlar bo'lib o'tgan. Xalq orasida doston kuylari qanchalik keng tarqalgan bo'lsa, dutor cholg'usi ham shu darajadagi ommaviy cholg'u hisoblangan", deya

ta'kidlanadi [11, 19-b]. Baxshilar tomonidan noma va turli aytilmalar ijro etilishida pauza va nasrdan chekingan paytda, dutorda yangicha kuy-asarlar va imprevizatsion tarzda yuzaga chiqqan kuy-ohanglar kuzatilgan. Qadimda mohir dutorchi bo'lmagan baxshi el orasida yetarlicha tan olinmagan, chunki xalq o'z dunyosidagi xalqona dardni badiiy tarzda yetkaza oladigan san'at ustrasini o'z ideali sifatida xush ko'rib kelgan. Shuning uchun ham, Xorazm xalqi unchamuncha san'atkorlarni o'zlariga badiiy-estetik ideal sifatida ko'taravermagan.

Muxtasar aytganda, Xorazm mahalliy musiqqa madaniyatida dutor ijrochilik san'ati musiqiy-madaniy substrat darajasida ajralmas fenomendir. Xorazm dutor ijrochilik san'ati qadimdan beri ustoz-shogird an'alarining bir shakldan boshqa shakllarga o'tib kelishi asosida, ijroviy-uslubiy tarmoqlanish bosqichlarini o'tab kelgan. Xorazm dutor ijrochilik san'ati baxshichilik, maqom va keyinchalik shakllangan maxsus dutor ijrochilik san'ati uyg'unlashuvida xalq orasida dutoriy asarlar boyitilishini ta'minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
2. Shashmaqom saboqlari (Maqola va ma'ruzalar (birinchi) to'plami). – Toshkent: 2005. – 224 b.
3. Yuldashev I. O'zbek etnomadaniyatida sinkretizm: nazariya va amaliyot. San'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti (O'zDSMI), 2025. – 162 b.
4. Qurbonov R. San'atning sirli olami: San'atnoma. – Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 260 b.
5. Yunusov R. O'zbek maqomlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 160 b.
6. Jabborov I. Yuksak madaniyat va noyob ma'naviyat maskani. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. – 320 b.
7. Rajabov I. Maqom asoslari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 156 b.
8. Rasultoyev J. O'zbek dutor ijrochiligi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 1997. – 112 b.
9. Shashmaqom saboqlari (Maqola va ma'ruzalarining ikkinchi to'plami). – Toshkent: 2005. – 224 b.
10. Mulla Bekjon Rahmon o'g'li, Muhammad Yusuf Devonzoda. Xorazm musiqiy tarixchasi. – Toshkent: Mumtoz so'z. 2014. – 64 b.
11. Matyoqubov B. Xorazm doston ijrochiligining zarxat sahifalari. – Toshkent: Xorazm, 1999. – 52 b.
12. Matyoqubov O. Maqomot. Monografiya. – Toshkent: Musiqqa, 2004. – 400 b.
13. Matyoqubov O. Xorazm dutor maqomlari va olti yarim maqomi: parda, usul va tasnifot tizimi. Monografiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – 240 b.
14. Matyoqubov Sh. An'anaviy ijrochilik san'ati tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Musiqqa, 2015. – 18 b.